Kenyeres Zoltán

# *Magyar századforduló*

*Milyen boldog voltam én ennek a századnak elején*
*Nem magam miatt szegény voltam és magamrahagyott*
*De volt valami példátlan izgalom és remény a levegőben*
*Készültünk valamire és vártunk valami Meglepetést*
*Aminőt soha még hinni se mert a világ*
…
*Gyalázatos század, mit tettél mire a kisded megszületett*
*December közepetájt karácsony előtt tizenhetedikén*
*Százezer ember hörgött Mazurnál a jeges pocsolyában*
…

Hát, röviden és tömören, költői szóval ez volt a híres századforduló, amiről szaktörténészek annyit írtak. Karinthy Frigyes *Karácsonyi elégia* című versét idézem, mint olyan irodalomtörténész, aki tapasztalatból tudja, hogy az irodalom mindig pontosabban és teljesebben fejezi ki a világot, mint a tudomány.

*

(„*Discours de la methode*") Szekfű Gyula idézi Croce szavait arról, hogy történeti mű csak az olyan lehet, melynek írásánál lelki motívumok is szerepelnek.[1] Ha a történésznek nincsenek ilyen motívumai, jobb, ha nem kezd munkába. A mi tudományágainkban vállalnunk kell önmagunkat, és még akkor is vállalnunk kell az Én szerepét, amikor harmadik személyben fogalmazunk. Nálunk az a törekvés, hogy minél jobban hasonlítsunk a természettudományok objektivitás-mércéjéhez, nem hozzáad valamit munkánk értékéhez, hanem elvesz belőle: elveszi belőle a személyes átélés érvelő erejét. A történeti tudományokban elő-előadódnak hosszabb-rövidebb ideig tartó szcientista időszakok, de ezek csak az időről-időre elhatalmasodó önkényes tudományirányítás ellenszereként fejtenek ki jótékony hatást. A történeti tudományok akkor haladnak előre egészségesen, amikor saját belső mozgásukhoz hozzáigazított igazságfogalmat és időfogalmat használnak.

Elméleti matematikusok, fizikusok, tudományelmélettel foglalkozó szakemberek számára alighanem az 1905-ös évszámmal kezdődik a XX. század. Einstein első nagyjelentőségű tanulmányával, amely új időfogal-

[1] SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után,* Bp., 1947, 9.

mat vezetett be a nevezett tudományokban. Ennek az időnek csak tere van, de nincsenek részei, nincsenek periódusai. A történeti tudományok avval az idő-fogalommal dolgoznak, amelyet tértől függetlenül gondolnak el, és amelyet tulajdonképpen mesterségesen teremtenek. A történeti idő nem kontinuum, hanem egymásutániság, kisebb-nagyobb részekből áll, szakaszolását a benne élő ember végzi. Bánik vele, felosztja, kiemel belőle, kihagyja, elfelejti, felfedezi, újra éli, előtérbe állítja, hangsúlyt vet rá. A történelmi idővel a benne élő ember azt tesz, amit akar, amihez kedve van. Vissza lehet élni vele. Itt a tárgyiasság és objektivitás nem adottság, hanem erőfeszítést igénylő törekvés. Törekedni kell rá. Itt az igazságnak nem elérési pontjáról, hanem demarkációs vonaláról lehet beszélni. Mindig több ponton is előre lehet jutni. Az igazság itt plurális. Nézőponttól, világnézettől, a felhasznált dokumentumoktól, a feltárt és felfedezett tényektől függően a legtárgyilagosabb, legkörültekintőbb és legjobb indulatú feldolgozásban is egyszerre és egymás mellett létezhet többféle igazság. Már az is vitát válthat ki, hogy ki, mit fogad el tényként. A történeti tudományok területein sem a megtörténtek (megtörténni véltek) leírásánál, sem értelmezésüknél és értékelésüknél nincsenek kizárólagos eredmények. Itt nemcsak a popperi cáfolhatósági elméleteket kell tekintetbe venni (Karl Popper, Lakatos Imre, Paul Feyerabend), hanem a különböző feldolgozási szempontok és eltérő nézőszögek lehetséges egyenértékűségét is el kell tudni fogadni.

*

(*Századforduló?*) Az összetett szó első tagja még csak-csak értelmezhető. Az órával, a naptárral. 1899. december 31. éjfél. Az összekoccanó pezsgőspoharak csilingelése. De fordulat? Lapoztak egyet a naptárban, és ennyi. Mi történt ennél több? A remény és bizalom? Édes jó Istenem, nem sejtették, minek néznek elébe. Fordulat, valami máig ható elfordulás, az majd másfél évtizeddel később következik be, akkor igen, amikor megszólalnak az ágyúk. Akkor véget ér Európában valami, ami a francia felvilágosodással kezdődött és forradalmak, kis háborúk, gyilkos gyarmatosítás ellenére kontinensünk mégis legemberibb korszaka volt. Valamikor évtizedekkel ezelőtt hallottam, hogy Kodály Zoltán azt mondta, hogy az első világháborúval véget ért Európa. Igaza volt. Valami elkezdődött Voltaire-ékkel, Rousseau-ékkal és 1914-ig tartott. Lehet még visszamenni az időben, hogy Descartes-ot sem hagyhatjuk ki. Világszerte sok történész egészen 1492-ig megy vissza, és a nagykorszakot (így egybe írva) újkornak nevezi: 1492–1914. Újkor, ahogy azt mondjuk ókor, középkor, reneszánsz.

A XX. század a modern kor, a 21-nek, pedig már kamasz éveiben jár, még nincsen egyezményes neve.

A „századforduló" azonban egyezményesen az előző századfordulót jelenti, a XIX. és XX. század fordulóját, de ennek pontosabb évszámai körül eltérő vélemények vannak. Annyi bizonyos, hogy nagyobb időtávot ível át a naptári fordulónál. Valami átmenet, ami már nem a tizenkilencedik század, de még nem a huszadik. Irodalomtörténészként a magyar irodalomban az 1890 és 1906–8 között eltelt mintegy másfél évtizedet nevezném ennek. Kiss József A Hét című folyóiratának megindulásától Ady első nagy kötetéig és a Nyugat első számáig tartó éveket. A történettudomány dolgozik egy ennél nagyobb időtávú periódussal, ezt a dualizmus korának nevezi, és az 1867-es kiegyezés megkötésével húzza meg a határt. Aligha vitatható érvek szólnak e nagyobb korszak kiemelése és egységben-látása mellett: ami a szellemi életben, ami az irodalomban 1890 után következett, aligha történhetett volna meg 1867 nélkül. Ami a kiegyezés után következett, egy majdnem ötven év, az ennek az ezer évnek talán legígéretesebb, legprosperatívabb félévszázada volt. Az élet minden területén az ipargazdaságtól a jogalkotáson át az egészségügyig és az oktatásig megpezsdült az ország vérkeringése. Sem előtte és sajnos azóta sem hatotta át ilyen ütemben és ilyen mértékben az országot a fejlődés dinamizmusa.

Az 1880-as évek közepén elkezdődött egy hatalmas történelmi, kultúrtörténeti könyvsorozat kiadása: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. A nagyközönségnek szólt, szövegét a legjobb szakemberek írták avval a céllal, hogy méltóképp ünnepeljék az új korszakot, bevonva az ünneplésbe az egész millenniumot, a magyar történelmet s az egész birodalmat Felső-Ausztriától le Bosznia-Hercegovináig. Igazi – mai szóval élve – propagandakiadvány volt, de micsoda kivitelben! Az első kötet bevezetőjét Rudolf trónörökös írta, a magyar változat élére pedig Jókai Mórt nevezték ki. Befejező kötete, a 21. kötet 1901-ben jelent meg. A könyvsorozat átívelte a századfordulónak nevezhető kort. Az egyik kötetben van egy metszet, amelyen a budai várdomb épületei láthatók a XVI. században. Szemben velük a pesti Duna part. Egy üres, sík mező. A századforduló idejét úgy is meg lehet fogalmazni, hogy ez az a korszak, amikor Pest eléri mai látképét a Várból. A Kiskörút az 1872 és 1880 közötti alig nyolc év alatt alakult ki, a Nagykörút telkei 1906-ig épültek be, vonalvezetését egy hajdani Duna-ág szabta meg, amely az idők során elmocsarasodott, kiszáradt, a mai Oktogon árkát 1972-ben töltötték fel, a rákövetkező évben felépültek impozáns házai, akkor egészen 1920-ig Nyolcszög térnek hívták. Ide futott be és innen indult tovább a Sugár út

elegáns épületeivel, palotáival, 1883-ban, még életében Andrássy Gyuláról, a kiegyezés utáni első miniszterelnökről nevezték el. 1875-ben felépült a Népszínház, később Nemzeti Színház lett belőle (még később barbár módon lebontották, pompás épülete helyén ma a főváros egyik legkietlenebb tere áll, a jobb sorsra érdemes Blaha Lujzáról elnevezve). 1884-ben megnyílt az Operaház, 1885-ben megkezdődött és 1904-ig tartott az Országház építése. Épületek, színházak, paloták emelkedtek, bécsies, párizsias házakkal, különféle vallások templomtornyaival és kupoláival népesült be a kilátás a Várból, és akkor a hidakat még nem is említettük: ez a néhány évtized valósággal csodákat művelt Budapesttel.

És nemcsak Budapesttel. A fellendülés az egész országot átforgatta. Sőt, egész Európát. Hanák Péter írta:

„Az 1867. évi kiegyezéssel teremtett kettős Monarchia csillagórában született. Háborús évek, válságos évtizedek után létrejött a megbékélés, eljött a várva várt békekor. Németország egyesítése és vele együtt a bonapartista egyeduralmi állam bukása Franciaországban ugyan néhány évet még váratott magára, de az 1870-es évek elején a hosszan tartó konszolidáció és prosperitás korszaka köszöntött a kontinensre, amely a század utolsó harmadában gyorsabban és eredményesebben fejlődött, mint a megelőző három évszázad alatt. Európát ezúttal nem kísértet járta be, hanem a liberalizmus és az alkotmányosság jó szelleme szállta meg.” [2]

Mikszáth 1887-ben szabadelvű képviselőként bekerült a parlamentbe, és nemcsak a Ház-ban, hanem a kártyaasztalnál is együtt ült Tisza Kálmánnal. Éveken át írta parlamenti karcolatait, évődő humorral, kedvesen, de néha élesen látó iróniával tűzte tollhegyre a zsibongó történéseket, a vége-hossza nincs közjogi vitákat, a házszabályok módosítgatásait, vagy éppen azt, ahogy kisebbségek többséget buktattak. Az anekdota régen ismert műfaján belül kialakította a pár soros anekdota formáját, amely hangulatában, lélegzetvételében más volt, mint az akkoriban megszülető pesti vicc. Mikszáth remek karikatúrákat készített az óvatoskodó mamelukokról, akik „szelíden majszoltak valami témán” és a harciaskodó ellenzékiekről, akik harapni akartak, és tucatjával nyelték volna le keresztbe kormánypárti társaikat. Ingott, döcögött a bizonytalankodó a gépezet, de mindig meg kellett menteni a bukástól, és meg is menekült hosszabb-rövidebb válságokon át. Mikszáth írásain kívül is élcek, viccek témája volt az országgyűlés, de ha elkezdjük felsorolni, és azt nézzük, mi mindent vitt

[2] HANÁK Péter: *A kiegyezés válságjelei = 20. századi magyar történelem*, szerk. PÖLÖSKEI Ferenc et al., Bp., 1997, 11, 13.

mégis végbe azokban az évtizedekben a király által kinevezett, egymást váltó kormányokkal együtt, akkor akár csodálkozhatunk is. Munkájuk nyomán az évszázados, régi rendi világból kibontakoztak egy liberális szellemű (konzervatív liberális? liberális konzervatív? de mindenképpen: szabadelvű) polgári berendezkedés alapvonásai. Ha felemás formában is, de lejátszódott egy rendszerváltás, kialakult egy államiságában még korlátozott, nem független, de már – minden rossz, minden kárhoztatni való elmaradottság ellenére – európai szellemű és európai létmódú Magyarország. Ennek értékét, értékelést, megítélését persze azóta is egymással szöges ellentétben álló viták kísérik.

A politikatörténetnél, gazdaságtörténetnél, társadalomtörténetnél és a belőlük következő és hozzájuk tartozó kérdéseknél viszonylag legkevesebb vitát kelthet és kevesebbet is kelt a szellemi élet és a művészetek alakulástörténete. Már a periódushatárok körül sincsenek számottevő nézeteltérések. Szimbolikusan azt lehet mondani, és ezt kevesen vitatják, hogy az irodalomban Arany János halálával, 1882-ben lezárult a század 30-as éveitől tartó korszak, az a nagy korszak, melyet Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Vajda, Eötvös nevével szoktunk fémjelezi. Nemzeti klasszicizmus? Romantika? Realizmus? Ahány irodalomtörténeti irányzat, annyiféle címke. Mindegyikre lehet igazolható érveket találni. És arra is, hogy A Hét című hetilap 1890-es megindulásával elkezdődött egy újabb periódus: egy, kisebb igényű és kevesebb eredménnyel járó átmeneti korszak, amely még csak a hangját kereste annak, amit modern irodalomnak lehet nevezni. Még jelen volt két nagy klasszikus, még élt és dolgozott Jókai, és ott volt Mikszáth Kálmán, de ők még – nagy stíluskülönbségeikkel együtt is – a korábbi nyelven beszéltek. (Szó szoros értelemben véve: a szókeresésük, mondatfűzésük, a bekezdéseik lélegzetvétele még oda kötötte őket. Ez fő oka annak, hogy a mai fiatalok nehezebben boldogulnak szövegeikkel.) Arany halála után is szóltak az olvasóközönséghez az utókor figyelmét érdemlő írók, de olyan formátumú személyiségekre, mint Ady, Móricz, Babits, Kosztolányi és a többi nyugatos író még hosszú ideig várni kellett.

Azon a korszakon belül, melyet 1867-től 1914-ig a történettudomány úgyszólván egyezményesen dualizmus korának nevez, ezen a korszakon belül az irodalomtörténet elhatárolhat egy rövidebb periódust 1890 kezdődátumával, és Ady felléptéig vagy a Nyugat indulásáig húzhatja meg határát, tehát 1906–8-ig. Ezt a határt nemcsak az irodalomban, hanem a többi művészeti ágban és a társadalomtudományi gondolkodásban is határvonalnak lehet tekinteni, szemben avval, ami utána következik. Mindenképpen határnak, ha a folytonosságok nem kevésbé jelentős története helyett a változások mozgására helyezzük a történeti értelmezés

hangsúlyát. Az ilyesmi mindig a kiválasztott feldolgozási szempont kérdése.

„A korszak, amelynek nincs neve" – először Németh G. Béla nevezte így ezt a századfordulós irodalmi periódust, már ezekkel a szavakkal is jelezve azokat a bizonytalanságokat, melyek jellegének megítélésével kapcsolatban azóta is felmerülnek[3]. Ha időbeli elnevezés helyett (századforduló) térbeli elnevezést keresnénk rá, azt lehetne mondani, és lehet is, hogy az igazi nagyvárossá alakuló Budapest, pontosabban Pest első önálló irodalmi korszaka. Az első urbánus irodalmi korszak. Ez a név nem öleli fel a korszak egész irodalmát, csak azt, amit a rákövetkező korszak, a Nyugat elfogadott belőle elődjének és szövetségesének. A mából visszatekintve azoknak az évtizedeknek – ha újra az idő dimenzió mentén haladunk – minden bizonnyal Mikszáth Kálmán volt legnagyobb írója, ez a helye az irodalomtörténeti értékrendben, Arany és Ady között nem bontakozott ki nagyobb tehetség nála, nem volt nála ismertebb és jelentősebb író. Ady nagyra becsülte, azt írta róla – egy kis 1910-es cikkének ironikus környezetében –, hogy „egy Burns-Goethe-Lamartine magyaros, parasztos, nagy eggyé foglalója"[4]. Mégsem lehet a századforduló írójának nevezni, pedig akkor írta legjelentősebb regényeit. A korszakot irodalomtörténetileg mégsem lehet nevéhez kapcsolni. Nem volt „Pesti író". A Nyugat vállalkozásának jól felfogott érdekéből kereste lehetséges szövetségeseit. Őrá, az élő klasszikusra nem gondoltak. Csak a harmadik évfolyamban írtak róla először, igaz, akkor nem kisebb személyiség, mint Schöpflin Aladár szólalt meg. Az egész megelőző korszakot Mikszáth köré rajzolta máig tartó érvénnyel, de megkülönböztette a város három nagy társadalmi rétegét, a német eredetű régi városi polgárságot, az állami hivatalokba felköltözött falusi nemességet, és a gazdasági és intellektuális pályákon nagy teret betöltő zsidóságot. Mikszáthról azt írta, hogy harminc évig élt ezen a feltörekvő Pesten, de ennek „írói munkásságán alig látszik nyoma"[5]. Mikszáth alig néhány nappal Schöpflin esszéjének megjelenése után, 1910. májusának utolsó napjaiban elhunyt, a Nyugat következő számában Móricz Zsigmond búcsúztatta. Szeretettel, tisztelettel fogalmazta sorait, de egyszerre nevezte összekötő kapocsnak, és egyszerre sorolta a bevégzett múlthoz.[6]

Ady Tolnai Lajost emelte ki a megelőző időszak íróinak sorából. Azt írta róla, hogy „legelső író embere volt ez országnak (…) a legnagyobb

---

[3] EISEMANN György: *A későromantikus magyar líra,* Bp., 2010, 25.
[4] ADY Endre: *Ki lesz Mikszáth?*= ÖPM, X, Bp., 1973, 70.
[5] SCHÖPFLIN Aladár: *Mikszáth Kálmán*, Nyugat, 1910, I, 492.
[6] MÓRICZ Zsigmond: *Mikszáth Kálmán,* Nyugat, 1910, I, 713, 717.

költő, legradikálisabb reformátor…"[7] Babits a Nyugat első korszakában, amikor még közvetlen elődeiket keresték támasztékul, Komjáthy Jenő költői jelentőségét és Péterfy Jenő tudós munkásságát méltatta, amit ma is érdemes lenne figyelembe venni. Ezenkívül annak a Dömötör Jánosnak a verseiről írt, akit már akkor is tökéletesen elfelejtett a literátus köztudat, mára pedig szakkutatókon kívül aligha ismeri valaki a nevét. Később, az idősödő század folyamán irodalomtörténészek időről időre igyekeztek föleleveníteni ezt a korszakot, Komlós Aladártól Németh G. Béláig sokan fáradoztak azon, hogy ébren tartsák az érdeklődést e korszak írói és művei iránt. A Szépirodalmi Könyvkiadó 1984-ben a *Magyar Remekírók* sorozatában adta közre (Szalai Anna szerkesztésében) a századvég legjobb regényeit Iványi Ödöntől és Justh Zsigmondtól Lovik Károlyig és Gárdonyi Gézáig. Gárdonyiból ifjúsági író lett, de ma már az *Egri csillagok*kal is nehezen boldogul a tanulóifjúság. A költők közül komoly irodalmi sikert pedig csak Czóbel Minka aratott egy időre, az 1970–80-as években. Weöres Sándor „a modern magyar líra legnagyobb előfutárának" nevezte, és költői antológiájában több verset közölt tőle, mint Petőfi Sándortól[8].

A századforduló irodalmi életének jellegadó vonásait azonban nem nevekben és műcímekben kell keresnünk, közelebb visz szellemi légköréhez, kulturális atmoszférájához, ha a médiumaira vetünk egy pillantást. A fővárosban tizenhét napilap jelent meg, nagyalakú, sokoldalas lapok, hatalmas gyomruk volt, s éhes szájjal falták az irodalmat. Nem volt elég tárca, elbeszélés, folytatásos regény, ami kielégítette volna a nagyhatalommá váló sajtó éhségét. A szerkesztők nem attól féltek, hogy az éppen hivatalban lévő miniszterelnök összevonja szemöldökét, hanem attól tartottak, hogy nem képesek elegendő irodalmi ennivalóval ellátni olvasóikat, akik, szerencséjükre, egyelőre még nem voltak válogatósak. A nyomdagépek szorgalmas munkája nem emelte az irodalom színvonalát, de legalább életben tartotta. A polgárosodó város lakossága pedig addig nem látott érdeklődéssel fordult a kultúrához, úgyhogy a régebbiek és megszokottak mellett megindulhattak új fórumok, létre jöhettek új intézmények, a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság mellé új társaságok szerveződhettek, a színházak mellé új színházak nyíltak, a lapok mellé új lapok jelentek meg. Elég csak néhány példát említeni az új ízlésformák megjelenésére: A Hét, a Vígszínház, a Huszadik Század, a Jövendő, a Thália, és a Nyugat közvetlen előzményei, a Magyar Géniusz, Figyelő, Szerda.

*

[7] ADY Endre: *Egy sírnál*= ÖPM, III, Bp., 1964, 27.
[8] WEÖRES Sándor: *Három veréb hat szemmel*, Bp., 1977, 545.

„A polgári irodalom történetében talán az első dátum 1890, *A Hét* megindulása. *A Hét* képes szépirodalmi hetilap volt, szerkesztője Kiss József középszerű, epigonköltő, de olyan szerkesztői tehetség, akit csak az egy Osvát Ernő múlt felül”[9]. Hozzá tehetjük ehhez a megfogalmazáshoz, hogy Kiss József írt néhány igazán szép verset, van köztük néhány örök antológia-darab, de kétségtelen, hogy munkásságának legfontosabb érdeme a hetilap megszervezése és fenntartása volt. A hetilap felívelő időszaka, legjobb korszaka éppen arra a másfél évtizedre esett, amelyet itt a századforduló nevével illetünk, a megindulásától a *Nyugat* megjelenéséig tartó időszak. Szinte helyet kapott benne mindenki, aki a mai irodalomtörténet megítélése szerint valamire való írónak számított abban az időben. (És nemcsak magyar írók szerepeltek benne, hanem rendszeresen megjelentek a világirodalom olyan jelentős képviselői, olyan nagy alakjai, mint Anatole France, Bourget vagy Dosztojevszkij és Csehov. De a szerkesztő irodalmi ízlésére és a lap olvasóközönségének kívánalmaira jellemző módon a szimbolistákról és impresszionistákról még nem tudtak.)

Szerepeltek benne a híres öregek, szerepelt Jókai és szerepelt Mikszáth és Kiss József, aki még nem ismerte a későbbi népi-urbánus megkülönböztetést, megszólaltatta lapjában a nép-nemzeti iskola hangját is. Nemcsak Bródy Sándor és Heltai Jenő érezte otthon magát a lapban, hanem Szabolcska Mihály is megjelent benne. A megszerkesztett lapszámok összhatása mindennel együtt mégis a városi középpolgárság ízlését elégítette ki, és őket szólította meg a városias szellem terjesztésének elhatározott szándékával. Főmunkatársak helyett az állt a címlapon, hogy „Rendes dolgozótársaink”. (Kár, hogy az idők során feledésbe merült ez a remek kifejezés.) 1892-ben pl. a következők voltak „rendes dolgozótársaik”: Ambrus Zoltán, Balogh Pál, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Ignotus, Jókai Mór, Kozma Andor, Kóbor Tamás, Mikszáth Kálmán, Murai Károly, Homo (Pollák Illés), Pekár Gyula, Rákosi Viktor, Sebők Zsigmond, Szemere Attila. *A Hé*t igazán jelentős, felívelő nagy korszaka 1908-ig tartott, akkor aztán a megjelenő *Nyugat* átvette a vezető szerepet, s Kiss Józsefék, érthető módon nem fogadták valami kitörő örömmel a vetélytársat. Ady s a későbbi nyugatosok szinte kivétel nélkül feltűntek a korábbi években *A Hét* lapjain, de Kiss Józsefnek gondot okozott az új folyóirat.

Kiss József az induláskor nem hirdetett programot, nem tett közzé nagyhangú kiáltványt. Elrejtve találkozunk itt-ott programszerűen fogalmazott mondatokkal, mint pl. 1903-ban egy előfizetési felhívásban név nélkül: „A művelt Nyugat eszméit hirdetjük; modernek akarunk lenni, a

[9] SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet,* Bp., 1943, 431.

modernség kinövései – nemzetiek, sallangosság nélkül. Munkásait A HÉT az irodalom színe-javából válogatja és súlyt fektet arra, hogy a kritikát, melyet gyakorol, az igazságokat, melyeket hirdet, a szépség zománcával aranyozza be".[10] Ennél persze voltak benne pontosabb és tartalmasabb ideológiailag fogalmazó tanulmányok. Mindjárt az első évfolyam végén Alexander Bernát közreadott egy hosszabb jegyzetet a magyar irodalomnak arról a jellegadó vonásáról, hogy minden időben nemzeti feladatokat vállalt, mindig a nemzet ügyét szolgálta, a nemzet gondját viselte, a nemzetért aggódott, és a nemzet felvirágoztatását szorgalmazta. Ebben a megállapításban nem volt semmi új, a magyar irodalomnak ezt a nemzeti szellemét minden olvasó természetesnek vette, minden iskolás gyerek így tanulta. Csakhogy Alexander Bernát megfordította az értékrendet, és ezt a nemzeti eltökéltséget nem erénynek és nemes hivatásnak nevezte, hanem akadályozó tényezőnek, ami az irodalom esztétikai értékének és a művészi kimunkálásnak a rovására érvényesül. Az irodalom nálunk olyan „terheket rótt magára, melyeket csak formai tökéletessége, aesthetikai becse árán viselhetett el. (…) A mi íróink csak fél kézzel szolgálták az aesthetikát, a másikkal a nemzeti szellem hangos és lelkesítő védelmére keltek"[11].

A magyar irodalomnak erről a nemzeti feladatokat vállaló jellegéről már jóval Alexander Bernát előtt, 1874-ben Arany László is értekezett. Híres tanulmányában a magyar politikai költészet történetét vázolta fel nagy ívű rajzolattal a szatmári békét követő kiegyezéses korszaktól a nemzeti megújulás, a reformkor és a szabadságharc költészetén át a maga idejének új kiegyezéses korszakáig. Mint írta ez utóbbi típusú korszak a szatírának és a tényirodalomnak kedvez, a megelőző korszak pedig a nagy érzéseknek és nagy eszméknek kedvezett. A jellegadó nemzeti költészeten ő a politikai költészetet értette, de ez a költészet az ő megfogalmazásában nem állt szemben az esztétikai igényességgel. Nemzet és politika igenis válhat irodalommá, írta, ha nem tendenciózus szólamokban merül ki, hanem bensővé, átélt érzelemmé vált tartalom lesz belőle[12]. Arany László különbséget tett jó politikai költészet és szólamos hazafiaskodás között, és nem gondolt arra, hogy a téma önmagába korlátozná művészi feldolgozásának esztétikai értékét. Alexander Bernát különböztetés nélkül általánosított. Mindketten az ország jó irányú fordulatának tartották a 67-es kiegyezést, de ebből Alexander Bernát azt a következtetést vonta le, hogy

[10] *A Hét* I–II, Vál., szerk. FÁBRI Anna, STEINERT Ágota, Bp., 1978, I, 198.
[11] Uo., I, 22.
[12] ARANY László: *A magyar politikai költészetről*, Budapesti Szemle, 1874, 2. évf. I. k., 7, 88–131=http://real-j.mtak.hu/2300/1/BudapestiSzemle_1874_004.pdf[2018. 04. 29.]

okafogyottá vált az irodalom nemzeti feladatvállalása, Arany László pedig éppenséggel új hangot várt a politikai költészettől. Még sok vita folyt erről a témáról a következő évtizedek során, újra és újra előkerült, a magyar irodalom külföldi barátai pedig ugyancsak mindig megütköztek ezen a jellegzetességen. A XX. század második felében Illyés Gyula írt erről, amikor bemutatta Németh László *Iszony* c. regényét a francia olvasóknak.

Alexander Bernát a kor egyik legképzettebb hazai filozófusa volt, három évvel idézett cikke után, 1893-ban könyvet írt a nemzeti szellemnek a filozófiában betöltött szerepéről. A maga korában trikolór filozófusnak gúnyolták, távol állt tőle a nemzeti gondolat és hazafias érzés száműzése az irodalomból, de elhatárolódott a nép-nemzeti iskola pátoszos és szólamos hazafiaskodásától.[13] Távol állt a hangoskodó magyarkodástól, akárcsak Arany László. Idézett cikkében pedig *A Hét* társadalmilag, szociológiailag meghatározható közönségéhez szólt, ahhoz a nagyrészt asszimilált zsidó közönséghez, amelynek tagjai nem esztétikai megfontolások alapján húzódtak el a nép-nemzeti iskolától, hanem ennek a hangnak hallatán nem tudtak szabadulni a rossz érzéstől, hogy a nemzeti oldalon még mindig nem fogadják be őket egész mivoltukkal. Tiszaeszlár is közel volt még.

*

Ha intézményekben gondolkozunk, akkor az Ady és a Nyugat felé vezető úton a következő állomáson nem egy újabb irodalmi folyóirat neve áll, hanem egy színházé. A következő állomás az a nap, amelyen 1896-ban megnyitotta kapuját a Vígszínház. Május elseje volt, nevezetes dátum, ugyanazon a napon indult el az Andrássy út kövezete alatt az európai kontinens első földalatti villamosa. A Vígszínház ettől viszonylag messze, a Lipót körúton épült fel, a város akkor még kietlen negyedében, helyén valamikor egy híres-hírhedt sörkert állt.

Tervezete már a 70-es évek második felében felmerült, de a sok politikai, gazdasági, pénzügyi huzavonával csaknem két évtizedig vajúdott. Volt, amikor a kormány karolta fel, kamatmentes hitelt ajánlott, akkor az ellenzék fordult ellene, és leszavazta. Máskor fordítva történt, mint azóta is, amikor ellentétes véleményeket engedélyező parlament működött az országban. (Állítólag már középkori angol utazók is feljegyezték, hogy a magyarok nem képesek egyetértésre jutni egymással.) Magyar Bálint részletesen elmeséli a színház épületének és társulatának kialakulás-történetét[14]. A megalakuló társulat első igazgatójának Ditrói

---

[13] HERMANN István: *Alexander Bernát az esztéta és filozófus = A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn,* szerk. KISS Endre , NYÍRI János Kristóf, Bp., 1977. 43.
[14] MAGYAR Bálint, *A Vígszínház története*, Bp., 1979, 5–29.

Mórt nevezték ki, a társulatban olyan legendássá vált nevek szerepeltek, mint Hegedűs Gyula, Varsányi Irén, Beregi Oszkár, Medgyaszay Vilma. A felavató színdarab megírására Jókai Mórt kérték fel, ez volt a Barangok, *vagy a peoniai vojvoda* című vígjáték, ami néhány előadás után megbukott.

A színház aztán sikert sikerre halmozott, Pestre hozta Párizs divatos, nem valami értékes, de közönség-vonzó vígjátékait, és emellett már első évtizedében szerzői közé emelte a kor legjobb magyar íróit. Heltai Jenőtől Lengyel Menyhértig és Szép Ernőtől Szomory Dezsőig egy új színdarab-író nemzedék tűnt fel műsortervében. A Víg mutatta be Herczeg Ferenc *Ocskay brigadéros*át, Bródy Sándortól *A dadá*t, *A tanítónő*t, színpadán szólalt meg először *Az ördög,* nézői láthatták a *Liliom*ot, *A testőr*t, Molnár Ferenc Európát, Amerikát bejárt színdarabjait. És még hosszan lehet sorolni a címeket és neveket. De a színház legfőbb művészi-társadalomtörténeti jelentősége az volt, hogy egyaránt elfordult a Nemzeti Színház fennkölt világától és a Népszínház alsó középosztályi ízlésétől, és azt a műveltebb és iskolázottabb polgársági réteget szólította meg, amely egyszerre volt teremtménye és teremtője a korszerűsödő országnak. A Nemzeti Színház Paulay Ede másfél évtizede alatt élte virágkorát, aki műsorpolitikáját klasszikus drámákra és tragédiákra alapozta. Ritkán bocsátkozott kísérletezésekbe, de azért féltő és nemes konzervativizmusa ellenére egyszer még a *Nórá*t is bemutatta. Illett ott lenni, illett megnézni előadásait, s a nézőteret zömmel a társadalmi, gazdasági hajtóerőt képező középpolgárság töltötte meg. A rendezői felfogás is mintha a korszellem dinamizmusát tükrözte volna: a Nemzeti nagyszerű színészeinek gyönyörű szövegmondásáról legendák szóltak, ám a Víg szakított a hagyományos gesztusnyelvvel és szép beállítások helyett mozgás-színházat csinált.

A drámairodalom az irodalomtörténet szerves része, annak csak megírás- és előadás-technikai okai vannak, hogy kézikönyvekben, feldolgozásokban legtöbbször külön fejezetben tárgyalják egy-egy korszak költészetét, prózairodalmát és drámáját. De a színháznak, az előadásnak, a színházi életnek külön élete és külön hatása van. A színházi világ a társadalomnak nemcsak, hogy integráns része és szerves alakítója, de egyszersmind valahogy mércéje is érzékenységének és műveltségének. A Víg egy fontos társadalmi réteg őszinte kultúrfokát jelentette. Nem az intellektuel polgár látogatta rendszeresen az előadásokat, hanem a praktizáló, gyakorló polgárnak volt bérelt helye a páholyokban. A polgárságnak – megint csak azt kell mondani: a különböző vizsgálati szempontokból nézve – különböző rétegei vannak. Van polgári értelmiség, de volt dzsentri értelmiség és arisztokrata értelmiség is.

A polgári értelmiség, akárcsak az egész polgárság kisebb-nagyobb konfliktusokkal belesimult a kialakult viszonyokba, és elfogadta a fennálló állapotokat, de volt egy szociológiailag, szociálpszichológiailag nehezen meghatározható kisebbsége, amely kivált az általános megbékélésből, kritikailag radikalizálódott, és egyre elégedetlenebbé vált az egész intézményrendszerrel. Elégedetlen lett a kultúrájával is. A színházi életben már nemcsak a Nemzeti rendezői elveit és nemcsak a Népszínház légkörét érezték áporodottnak, hanem kevesellték a Vígszínház kultúrateremtő színvonalát is. Nem látványosabbat, hanem mélyebbet kerestek. És találtak is. Ez volt a Thália Társulat. Nem mozgatott meg ezreket, talán még százakat sem, kis körben játszódott le, mégis fontos szellemtörténeti, kultúrtörténeti állomás lett az 1890-től kezdődő és a *Nyugat* megindulásáig vezető úton.

A történet avval kezdődött, hogy 1903 őszén három nemrég érettségizett fiú felkereste Hevesi Sándort egy mélyebb, gondolatibb, kritikusabb színház tervével. Hevesi, aki akkortájt a Nemzetiben rendezett, helyeselte a tervet, és megígérte támogatását. Benedek Marcell 18, Bánóczi László 19 és Lukács György 18 éves volt. A Vígszínház Párizsból hozott szórakoztató darabokat, a komolyabb törekvések Bécs és a Burgtheater felé tekintettek, Paulay Ede annak idején még Heinrich Laubét tartotta mércének, evvel szemben Hevesi Sándor Antoine és a Théâtre Libre híve volt, a három fiatalember pedig Berlin felé tájékozódott, Otto Brahm és a Freie Bühne indította őket szervezkedésre. Nemcsak Hevesi Sándort keresték fel, aki aztán színházuk főrendezője lett, hanem a színházindításhoz vezető hónapokban megalakították a Thália Társaságot, támogatókat és pártoló tagokat toboroztak, melléjük állt a fiatal Kodály Zoltán, a fiatal Hóman Bálint, s természetesen közéjük tartozott Balázs Béla. Színészeket kerestek, akiknek nem volt másutt szerződésük, így került körükbe két későbbi nagy színész, Törzs Jenő és Somlay Artúr. Állandó helyiséget azonban nem tudtak szerezni, egyik helyről a másikra vándoroltak négy éven át, ám Ibsentől kezdve Strinbergen át Gorkijig olyan drámaírókat mutattak be, akiknek mély társadalomkritikájuk és általános érvényű mondanivalójuk volt. Társadalmi hatású esztétikában gondolkoztak, nem elvont szépségelvben. Ez vezette őket, hogy elmenjenek ipari munkások közé: a Thália volt az első társulat, amely munkáselőadásokat tartott.

*

A romantika felbomlásával véget ért a társadalmi idealizmus nagy korszaka, és a XIX. század második felében egyszer csak furcsa űr támadt: ideológiahiány lépett fel, nem válság, hanem hiány. Vártak valami új esz-

meiség megjelenésére mindazok, akik hittek abban, hogy a világ teleologikusan, célszerűen működik, előrelátható folyamatok zajlanak, és valahol a jövőben valami jó dolog fog megvalósulni. Stirner és Schopenhauer, Nietzsche és Kierkegaard éppen nem ilyesmiről beszélt, és a francia és angol pozitivisták sem ígértek ilyesmit. Ekkor lépett fel a marxizmus, és a sok pesszimizmus és nihilizmus helyett azt hirdette, hogy a társadalom fejlődik, kijelölt útja van egy jobb világ felé, amelyben majd béke és egyenlőség honol. Marx egyszerre volt a nagy kortárs pozitivisták testvére és a régi utópisták leszármazottja. *A Tőke* hatalmas és zseniális közgazdaságtudományi monográfia volt, alaptéziseit ma is számba veszik a tudomány területén, de emellett kiáradt belőle egy könnyen felfogható és népszerűsíthető utópia. Egyszerre volt kemény tényeken alapuló tudomány és egyszerre volt az emberi igazságosság-vágy szellemjátéka. (Kísértet csak később lett belőle, s tulajdonképpen nem is belőle.)

A századfordulónak nevezett korszakban nálunk is megjelent és kibontakozott mindkét oldalának a hatása, előbb az utópia, aztán a tudomány. Időszakunk határvonalán, 1890-ben alakult meg az első magyar szociáldemokrata párt, s az évszázad naptárfordulóján a Huszadik Század című folyóirat, amely homlokára jól láthatóan a pozitivizmus címkéjét ragasztotta, de itt is, ott is feltűnt benne a marxizmus eszmevilága. Első száma 1900. január 1-én jelent meg, s akárcsak A Hét ez sem közölt programírást, de, ha alaposabban megnézzük, tulajdonképpen, az egész szám program-szám volt. Első oldalán mindjárt nem kisebb személyiség, mint az idős Herbert Spencer köszöntötte levélben megszületését.: „I rejojce to learn that you propose to establish a periodocal having for its special purpose the diffusion of rational ideas, - that is to say, scientific ideas, - concerning social affairs […] You will doubtless find it a hard task to undeceive your fellow countrymen on this matter […].” Az erről való meggyőzés ma sem könnyű feladat, és különösen nehéz, hogy elismertessük a társadalomtudományok tudomány voltát, egyszersmind elválaszthassuk őket a természettudományoktól. Spencer nem is erre gondolt, a pozitivizmus nem tett különbséget a két tudománycsoport között, sőt, a társadalomtudományoknak is természettudományos érvényességet tulajdonított, legalábbis a jelenség-feltárás empirikus szintjén. Ez volt az induló folyóirat egyik ars poeticája. A másik a politikai liberalizmus volt. Az egész korszakot átitatta a szabadelvűség szellemisége, de amit Jászi Oszkár a folyóirat beköszöntő számának második írásában, közvetlenül Spencer üdvözlő levele után megfogalmazott, az már a modern, huszadik századi liberalizmus-kritériumok felé indult el.

A cikk *Tudományos publicisztika* címmel a sajtóról szólt, a sajtószabadságról, de nem egyszerűen a hírközlés és véleménymondás szabad áramlásáról, ami – valljuk meg – a kortársak minden panasz szava ellenére abban az időben jobban működött, mint a következő korokban az új század véges végéig bármikor. Arról szólt, hogy a törvényhozás szervezete még akkor sem tudná kifejezni a „sociális organismus" tudatát és akaratát, „ha az általános szavazati jog intézménye megvalósítva volna".[15] Ezt a feladatot a sajtó látja el, ez a publicisztika feladata. A sajtó a törvényhozás és az államberendezkedési intézmények mellett, egy őket szükségképp kiegészítő intézmény, ami nélkül nem működik az egész organizmus. Ezáltal pedig beleszólása van a dolgok alakulásába. De ezen Jászi nem a nagy számú napi sajtó pletykázó-politizáló tevékenységét értette, hanem egy ezeken felülemelkedő, tudományos alapokon álló publicisztika lehetséges hatását vetítette előre. Egy olyan publicisztikáét, amely „tudományosan fegyelmezett gondolkodásból ered". Jászi dolgozata az üdvözlő levelet küldő Spencer szaknyelvén szólt: a jelenségek ok-okozati viszonyban állnak egymással, racionálisan megragadhatók, a társadalom pedig individuumokból áll. „Ezeket látva, távol fog állani tőle (ti. a tudományos publicisztikától. K. Z.) az államnak s a törvényhozásnak mindenhatóságot tulajdonítani, s attól származtatni le minden társadalmi erőt és minden jogot, melyeket tehát kénye-kedve szerint megszűkíthet vagy elvehet; ellenkezőleg a természet-tudományok, ethnográfia és történelem arról győzik meg, hogy az állam feladata és létjogosultsága épen a társadalmat alkotó egyesek egyenlő jogainak minél teljesebb védelme és épségben tartása".[16]

A korszakkal foglalkozó történeti munkák a *Huszadik Század*ot általában együtt említik és együtt tárgyalják a Társadalomtudományi Társasággal és megalakulásuk első éveiben (A Társaság hivatalosan 1901-ben alakult meg) valóban, mint ikertestvérek működtek együtt és egymás mellett. A folyóiratot Gratz Gusztáv szerkesztette, aki később kétkötetes nagy monográfiát írt a korszak történetéről, és ő volt a Társaság egyik titkára is. Első elnöküknek Pulszky Ágostot választották. Spencer organikus szociológiája felett akkorra már eljárt az idő, de az irodalomtörténeti határkőnek tekinthető *Nyugat* sem az akkor már elkezdődött avantgárd mozgalmak hullámán érkezett a magyar partokra, hanem a szimbolizmusra nyitotta rá a későromantikához szokott szemeket. A fáziskésés egész történelmünket végigkíséri, de a fáziskésés az értékteremtés mércé-

[15] JÁSZI Oszkár, *Társadalmi publicisztika*, Huszadik Század, I. évf., 1, 2–11.
[16] UŐ., *Magyar Kálvária, Magyar Föltámadás*. München. 1969, 8.

jén nem nagyságrendi tényező. A *Huszadik század* és a Társadalomtudományi Társaság nálunk a modern társadalomtudomány bejelentkezési neve volt, mint ahogy a *Nyugat* a modern irodalomé.

A *Huszadik Század* és a Társaság zavartalan együttműködése 1906-ig tartott, akkor – korábbi viták felgyülemléseként – szakadás következett be a tagságban. Hatással volt rájuk a belpolitikai válság is, ami a Szabadelvű Párt előző évi vereségét követte. Beavatkozzanak-e a napi politikai harcokba, vagy a nagy eszmék állhatatos hirdetői maradjanak? Kenyértörésre került sor a politizáló és nemzeti érzelmű, liberális jobbszárny (Gratz Gusztáv, Hegedűs Lóránt, Wolfner Pál) és a polgári radikálisok és szocialisták (Jászi Oszkár, Somló Bódog, Pikler Gyula) között. Az előbbiek kiváltak a szerkesztőségből és a tagságból, új egyesületet és új folyóiratot alapítottak.[17] Jászi Oszkár ekkor írta *Az új Magyarország felé* című tanulmányát. Magyarország Ausztria mezőgazdasági gyarmata, ebből kell egy független országot teremteni, előbb létrehozni a polgári demokráciát, aztán majd a munkásdemokrácia következik. Föl kell használni a művelt nyugat minden tapasztalatát. A „diadalmas demokrata, szabadgondolkodó és szocialista nyugat- európai élet" tapasztalatait. Jászinak ez a programtanulmánya a *Huszadik század* 1907. januári számában jelent meg.

De evvel már átléptük a magunk választotta periódushatárt. Amikor Jászi Oszkárnak ez az írása megjelent, akkor már majdnem egy éve olvasható volt az *Új Versek (*így kell írni!), és majdnem másfél évvel azelőtt megjelent az Osvát Ernő szerkesztette *Figyelő* hasábjain az *Ismeretlen Korvin Kódex margójára*, a rákövetkező *Nyugat*-korszak nagy nemzettanulmánya. A magyarság akkor tudott valami eredetit teremteni, amikor mélyen belenézett Európába, amint azt a régi Erdély tette. Egyértelműen Európa felé kell fordulni, s a Nyugat és Kelet között ide-oda úszkáló komp helyett hídnak kellene lenni. Evvel a gondolattal és a verseskötettel tulajdonképpen lezárult a századfordulónak nevezhető átmeneti időszak, és elkezdődött, legalábbis a magyar szellemi életben a huszadik század. Íróink, költőink nagyszerű irodalmat csináltak, tudósaink nagyszerű tudományt hoztak létre, de egyébként nem sok jó történt benne. Még ez az eleje lehetett a legjobb. És a hárommillió koldus, és a kivándorlás és a…? És mégis?

*

[17] VASVÁRI Ferenc, *A Magyar Társadalomtudományi Egyesület megalakulása,* Acta sociologica, 2007, 2. évf., 1.sz., 94.
=http://szociologia.btk.pte.hu/sites/default/files/Acta_Sociologia/2/07_vasvari_ferenc_-_a_magyar_tarsadalomtudomanyi_egyesulet_megalakulasa.pdf [2018. 04. 29.]

Az irodalom a Nyugathoz vezető úton, a zeneművészet Bartók és Kodály fellépésével, a képzőművészet Nagybányával, a tudomány a torziós ingától kezdve mind egy irányba mutatott, a fejlődés irányába. A korszakkal foglalkozó történészek azonban nem ezen a véleményen vannak, s Ady ostorozó, mit ostorozó, korbácsütéses kritikája sem erről beszél. 1920-ban két könyv nézett vissza erre a korszakra. Az egyiket egy nagy történész írta, talán a legnagyobb történész, és meggyőződésének egész hevével egy valóságos vádiratot fogalmazott meg ellene, ez a korszak az ő meggyőződése szerint minden porcikájában az ország végromlásához vezetett, a trianoni feldarabolás előkészítését végezte. A könyv, a *Három nemzedék,* főbűnösnek az átkozott liberalizmust és a zsidóságot nevezte meg. Ez a történet-értelmezés a háborús vereség, a kommün és a békediktátum után óriási hatással volt a szinte felfoghatatlan történésekre kétségbeesetten magyarázatot kereső értelmiség tudatára. Ez a könyv a bűnbak kereső indulat szava volt, nem az okfejtő értelemé, nem olyan, mint a szabadságharc után Kemény Zsigmond két nagy történelmi esszéje. Szekfű Gyula később hiába korrigálta elsietett és vulgáris magyarázatát, hiába írta meg későbbi okos, józan könyveit, ezek nem tudták ellensúlyozni az 1920-ban megfogalmazott, és aztán többször is kiadott monográfia hatását. A két háború közötti korszak úgyszólván alapvető történet-ideológiája lett belőle. Hatása a mi korunkba is átszivárog.

A másik könyvet Jász Oszkár írta: *Magyar kálvária, Magyar föltámadás*. Ő sem a derűs, operettes, kávéházas boldog békeidőket idézte meg, hanem az Oroszországot és Romániát leszámítva Európa legreakciósabb választójogát, a harminchárom százalékos analfabetizmust, a demokratikus erők gyengeségét, a feudalizmus és bankkapitalizmus minden ellensúly nélküli kormányzását írta le. Könyve mottójául egy Ady verset választott, és a régi Magyarországról körülbelül az volt a véleménye, mint Adynak. A Lipótváros amoralizmusáról, cinizmusáról, nihilizmusáról nyíltabb szóval írt, mint nem-jobboldali írástudó bárki azóta. A könyv azonban nem elsősorban a megelőző hosszabb időszakról szólt, hanem tizenkét fejezetéből tíz a közvetlenül megelőző két esztendő eseményeit elemezte. A történelmi lehetőséget elszalasztó októberi forradalom sikertelenségének okait szálazta szét, mély meggyőződéssel Károlyi híveként, és kitért többek között a területi integritásról folytatott tárgyalásaikra, ahol ő a népszavazás és egy svájci alapon reorganizált Magyarország pártján volt. Aztán a könyv öt fejezetét szánta a bolsevista mozgalom és a proletárdiktatúra bemutatására: mindenestül elvetve az egészet. Jászi élete végéig meggyőződéses radikális polgári demokrata volt és meggyőződéses antikommunista, antikommunizmusa „élete során sziklává szi-

lárdult.[18] Neve szitokszó volt a Horthy rendszer idején, és könyvei indexen voltak 1945 után is egészen a 80-as évek elejéig. Azóta sorra kiadták a műveit, sajtó alá rendezték kéziratban maradt írásait, de legfőbb gondolata, az a gondolata, amellyel legközelebb állt Ady nemzet-gondolatához, és ami a századforduló legfontosabb gondolata volt: az európai orientációjú Magyarország, amely híd lenne Kelet és Nyugat között máig nem talált el elég mélyen a magyar értelmiség szívéhez.

*2016*

*Megjelent: Kenyeres Zoltán: Harmadik csöngetés*
*Savaria Universiti Press, 2018.*

[18]PRITZ Pál, *Magyar sors, magyar fátum Ady Endre és Jászi Oszkár élete tükrében*, Tekintet, 2015, 4, 117.